

Категорії симетрії й асиметрії в синергетичній організації модальної сфери ідіолекту письменника (на матеріалі художньої прози Івана Багряного)

Пикалюк Роман

*Кіровоградський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

У дослідженнях із лінгвістики тексту останніх десятиліть спостерігається тенденція до застосування загальнонаукових категорій і понять. Це значно розширює можливості опису лінгвістичних явищ, дозволяє узагальнювати методологічні здобутки різних лінгвістичних напрямів.

Значний евристичний потенціал у дослідженнях тексту і його одиниць виявляють категорії симетрії й асиметрії. На думку Г. Г. Москальчук, категорії симетрії й асиметрії «доповнюють один одного, що дозволяє описувати через ці категорії динаміку взаємодії їх проявів у різних лінгвістичних об'єктах і процесах, які характеризують структурні, функціональні, семантичні якості лінгвістичних об'єктів» [Москальчук 2011: 92].

Метою нашої статті є виявлення симетрійних і асиметрійних характеристик у модальній сфері художніх творів І. Багряного.

І. М. Пономаренко розглядає явища симетрії насамперед у бінарних мовних структурах і таких, які мають проміжні, серединні члени. Подібні відношення виявляються й у модальній сфері художнього твору. Бінарна структура виступає її ключовим принципом організації, категорійною властивістю, що впорядковує різноманітні модальні значення у творі: алетичні (характеризують істиннісну природу висловлень чи предикатів), епістемічні (визначають знання мовця про об'єкти), деонтичні (пов'язані з логічним поняттям норми), аксіологічні (виражають авторську оцінку повідомлюваних подій – позитивну чи негативну) тощо.

У проєкції на синтагматичний вимір тексту симетрія на основі бінарних відношень виявляється у сфері сюжету твору. Погоджуючись із тезою В. П. Рудневої про те, що «сюжет виникає й активно рухається, коли всередині однієї модальності відбувається зрушення від одного члена до протилежного» [Руднев 2000: 99] констатуємо, що симетрія на основі бінарних відношень у модальній сфері художнього твору забезпечується протилежними членами однієї модальності, які представляють крайні точки сюжетного розвитку.

У розвитку змістової сфери модально марковані елементи утворюють модальні комплекси на основі спільних категорійних ознак і чинників, які діють у межах окремого твору. Найбільший ступінь усталеності в художній прозі І. П. Багряного виявляє поєднання елементів деонтичної й аксіологічної модальностей, що утворюють аксіологічно-деонтичний модальний комплекс (АкДМК), а також алетичної й епістемічної модальностей, що утворюють алетично-епістемічний модальний комплекс (АЛЕМК).

Структура модальних комплексів виявляє симетричну організацію модальної сфери твору в парадигматичному вимірі. Категорійна близькість елементів кожного модального комплексу спричиняє їхню спільну дію у вираженні модальних значень, співвідносних з авторськими інтенціями у творі, водночас відмінності в логічних характеристиках, мовних засобах вираження і здатності до сполучуваності з іншими модально маркованими елементами (детальніше див. [Пикалюк 2012]) утворюють симетричність структури модальних комплексів.

У змістовій та формальній системі художнього твору бінарність виступає характеристикою системи в цілому, виявляється вона й на різних ієрархічних рівнях.

На макрорівні системи чинником саморозвитку модальної сфери є постійна конкуренція дескриптивного й прескриптивного дискурсів, які у своїй основі мають відповідно АЛЕМК і АкДМК. Така конкуренція виявляється в домінуванні одного з модальних комплексів на певному етапі саморозвитку системи під впливом дії різноманітних параметрів порядку. Водночас принциповою характеристикою системи на будь-якому з етапів самоорганізації є наявність елементів обох модальних комплексів, один із яких домінує, а інший виступає тлом, набуває імпліцитних форм вираження тощо.

Співвідношення елементів симетрії й асиметрії в модальній сфері художнього твору не лише постає як характеристика цілого, а й виявляється на окремих етапах розвитку системи, тобто на окремих текстових відтинках. Співіснування і взаємодія елементів симетрії й асиметрії розглядається як чинник саморозвитку системи, а отже, і як її необхідна характеристика: «У результаті будь-яких перетворень тексту: інтерпретацій, перекладів, багаторазових прочитань – завжди є дещо незмінне (симетричне) і змінне (асиметричне). Багатоаспектність і багатовимірність тексту – наслідок багаторівневої єдності тексту <...> як репрезентанта відтворюваного фрагмента дійсності й когнітивної моделі» [Пономаренко 2007: 284].

Так, наприклад, симетричну структуру можуть утворювати протилежні члени одної модальності, що реалізують мотив на відносно невеликому текстовому відтинку:

*«Такий **страшний** Масека, домінуючий над усім і вся, прообраз і уособлення тієї сили, про яку всі, а особливо бабуся й мати, говорили як про*

всюдисущу, караючу, всевидячу, що в її владі *Страшний Суд* і *Геєна огненна*, – той самий Масека, що асоціювався з безчисленною тьмою-тьмущою *зарізаних* ягнят, із Авраамом з великим ножем, із Саваофом з киплячим *пеклом*, із усім подавляючим і недосяжно загадковим, – і раптом ось тобі, на!... Впіймав його в шкіді, в своїй власній «клуні-машині» і, замість зарізати, як Ісаака там, на стіні, де він виконує обов'язки Авраама, – замість зарізати, й годі, *пересадив через тин*, та ще й як!

«Ну, біжи, шибенику ти такий гороб'ячий!...»

З того часу Максим у церкві не боявся дивитися вгору, не втягав голови в плечі» [Багрянний 2006: 36 – 37].

Наведений уривок репрезентує симетричну структуру модальної кваліфікації персонажа. На рівні поетики ця структура утворює мотив на основі аксіологічних операторів «погано» – «добре». Реалізація зазначених операторів відбувається за допомогою семантики різнорівневих мовних одиниць, передусім лексичного значення прикметника *страшний* (*Масека*) і контекстуальної семантики групи присудка *пересадив через тин*. Вплив негативної аксіологічної маркованості першого члена аналізованої симетричної структури поширюється й на мовні одиниці контексту, напряду не пов'язані з модальною кваліфікацією об'єкта (лексеми *караюча*, *Страшний Суд*, *Геєна огненна*, *зарізани*, *пекло*). Завершення мотиву й утворення симетричної структури приводить до вичерпання інформації, пов'язаної з об'єктом модальної кваліфікації, що вможливлює появу інших модально маркованих елементів у подальшому синтагматичному розгортанні тексту, формування інших симетричних або асиметричних структур.

Розглянутий приклад ілюструє елементарні випадки симетрії модальних значень макрорівня. Зі збільшенням текстового відтинку, на якому формуються подібні структури, збільшується ймовірність відхилень від модального плану, заданого мотивом, на окремих текстових відтинках. Це може приводити до ускладнення модальної структури в окремих фрагментах.

У забезпеченні динаміки сюжетного розвитку прозових творів І. П. Багряного можуть брати участь не лише елементи одної модальності, а й складні модальні поєднання, мотивовані тематикою твору й авторськими інтенціями. Так, наприклад, у романі «Людина біжить над прірвою» тема виконання морального обов'язку людиною в умовах війни мотивує наявність у сюжеті елементів деонтичної й аксіологічної модальностей. Зазначені модальні елементи співвідносяться між собою як модальна домінанта і тло. Кожен із них виявляє динаміку в сюжетному розвитку твору, водночас для реалізації авторської інтенції важливе збереження симетрії між ними, що виявляється у співвизначенні на всіх етапах розвитку сюжету. У мовному вираженні на окремих текстових відтинках елементи

деонтичної й аксіологічної модальностей зазвичай узгоджуються на основі протиставних синтаксичних відношень:

*«Він **благав**, **наказував**, кипів злістю й сльозами, вабив, просив:
– Аванті!..*

Але друг його лише мотав головою, облизуючи криваві уста. Він навряд чи чув будь-що. Вже готовий. Він отак пройшов через міста й села України, незнаной й теж легендарної для нього землі, але вже до Італії, до свого прекрасного Палермо, мабуть, не дійде.

А над усім – с о н ц е.

*А по розквашеній багнюці, проходячи наскрізь місто, мимо бульвару сунеться безкрая лавина таких самих **приречених** – друзів і товаришів. Вони хитаються, але ще повзуть тупо й автоматично, як мовчазна й велика сіра отара. То відступає **змучена** й до краю **пригноблена, побита морозами, тифом і жахом, італійська армія**» [Багрянний 2006: 8 – 9].*

Бінарна модальна структура в наведеному уривку мотивується темою протистояння людини жахам війни, що висвітлюється у творі. Відповідно, провідними у вираженні теми є деонтична (модальна домінанта) й аксіологічна (модальне тло) модальності. Співвідношення домінанти і тла у творі мотивує й характер мовної реалізації модальних значень. В аналізованому текстовому уривку це виявляється, зокрема, в розбіжності наративних форм, у межах яких реалізуються деонтичні й аксіологічні значення. Так, деонтична модальність як домінанта концепції героя має передумови до вираження в репліках героя й інформативних комунікативних блоках, що репрезентують послідовність дій, зображуваних у творі. У наведеному текстовому фрагменті елементи деонтичної модальності виражаються за допомогою семантики іншомовного прислівника, відтвореного українськими графічними засобами (*аванті* (італ.) – вперед) і предикатів *благав, наказував*.

На противагу цьому, елементи аксіологічної модальності як виразники модального тла твору тяжіють до реалізації в описових контекстах. У наведеному уривку вони виражаються за допомогою лексичної семантики прикметників *приречені, змучена, пригноблена* тощо. Така специфіка вираження модальних компонентів мотивує утворення симетричної структури із використанням синтаксичних і композиційних засобів: деонтичні й аксіологічні компоненти розмежовуються шляхом абзацного членування фрагмента. Єдність симетричної структури досягається за рахунок протиставних відношень між абзацами, формальним показником яких виступає протиставний сполучник *а*.

Отже, єдність симетричних і асиметричних характеристик модальної сфери художнього твору виступає чинником її цілісності й саморозвитку. Виявлення механізмів симетризації й асиметризації модальної сфери під дією різноманітних чинників становить перспективу подальших досліджень у цьому напрямі.

Література

Багрянний, І.: Вибрані твори : в 2 т. – Т. 2. Юніверс, Київ 2006.

Москальчук, Г. Г.: Общенаучные понятия в исследованиях текста In: Вестник Челябинского государственного университета 24 (239)/2011, с. 92 – 94.

Пикалюк, Р.: Ієрархічна динаміка модальних значень у прозовому творі (на матеріалі художньої прози І. П. Багряного) In: UCRAINICA V : současná ukrainistika. Problémy jazyka, literatury a kultury 1/2012, с. 164 – 167.

Пономаренко, И. Н.: Лингвистическая аспектизация универсального принципа симметрии In: Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология» 3/2007, с. 283 – 287.

Руднев, В. П.: Прочь от реальности. Исследования по философии текста. Аграф, Москва 2000.

Summary

The categories of symmetry and asymmetry in the modal sphere of the work of literature are analyzed in the article on the material of Ivan Bahrianiiy's prose.

Key words: modality, modal sphere, modal complex, symmetry, asymmetry.

rom.ann@i.ua